

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 329.11(497.11):94(100)''1914/1918''
ПНР

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА
Филозофски факултет
Нови Сад

ОРГАНИЗАЦИЈА „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ!”

Сажетак: Организација „Уједињење или смрт!”, или како се још називала - „Црна рука”, спада у најконтроверзније појаве наше новије историје. Конзервативна по својим идејама, а револуционарна по методама која је користила, ова организација је од оснивања 1911, руковођена пре свега тежњом за националним ослобођењем и уједињењем свих Срба, присутна у свим преломним догађајима тог доба: од анексионе кризе, преко четничке акције и балканских ратова па све до Сарајевског атентата. Но, њен неформални шеф, пуковник Драгутин Димитријевић Апис, све више ју је усмеравао у унутрашњеполитичке воде што ју је довело у сукоб са Пашићевом Радикалном странком, а потом и са регентом Александром. Режим ју је, као претњу парламентаризму и демократском поретку Србије, ликвидирао 1917. на Солунском процесу.

Кључне речи: пуковник Апис, „Црна рука”, Први светски рат, Србија, војска

Мајски преврат

У време када на историјску позорницу ступају личности које ће сачињавати организацију „Уједињење или смрт”, Србијом је владао краљ Александар Обреновић. Откако је он ступио на прес-

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА

то, сменивши државним ударом 1893. Намесништво, Србија је стално пролазила кроз тешке политичке кризе. Извршио је и други државни удар 1894, када је укинуо либерални Устав из 1888. и вратио онај из 1869. Политичка ситуација је била врло нестабилна – за десет година његове владавине променило се дванаест влада, а 1898. чак су за једно време биле укинуте политичке партије. Краљев однос према странкама најбоље се види на примеру Пашићевих радикала – од краљевих миљеника претворили су се у његове највеће непријатеље, па је чак руководство странке било и похапшено, а недуго затим опет су се нашли у прилици да формирају владе. Србија је 1901. добила још један устав, тзв. „Првоаприлски”. Политичке прилике додатно су компликовали и несређени породични односи између краља и његових родитеља – екс краља Милана и краљице Наталије. Ни спољна политика краљева није била ништа стабилнија – стално лутање од проаустријске до русофилске довело је до тога да је Србија изгубила углед и поверење код обе те велике силе.

Ипак, највећи ударац угледу краља у народу изазвала је његова женидба Драгом Машин 1900. г. Драга је била бивша дворска дама краљице Наталије, удовица много старија од краља, а уз то је имала врло рђаву репутацију у београдском друштву. Краљ Милан, који се у тренутку женидбе налазио у иностранству (био му је забрањен улазак у земљу и 1901. ће и умрети у Бечу), исправно је предосетио да тај чин представља фаталан ударац династији Обреновића. Понашање нове краљице повећало је незадовољство у Србији – исувише се мешала у политику, њени миљеници су потискивали старе присталице династије, а после скандала са лажном краљичином трудноћом кроз Србију се про-нео глас да ће за престолонаследнике бити проглашена њена обесна браћа, Луњевице. Краљ, иначе врло нестабилна личност, ништа није чинио да отклони те појаве које су му доносиле све већу непопуларност у народу.

Незадовољство стањем у земљи, а посебно краљицом, нарочито је било изражено у војсци. (Васић, 1925: 34 – 35) Официрски кор, повлашћен у Миланово време, суочио се са губитком привилегија, кашњењем плата, чисткама које су вршиле краљичине присталице. Официри су били незадовољни и односом

који је краљ имао према њиховом добротинитељу Милану, као и личношћу и понашањем нове краљице и њене породице. Сматрало се да Србија све више тоне у политички хаос, а да је истовремено запустен „национални“ рад у време када се приближавала завршна фаза решавања Источног питања.

Главнoг кривца за све ове невоље незадовољни официри су нашли у краљици Драгој и њеном утицају на краља. Стога је 1901. основано завереничко друштво са циљем да се из двора одстрани краљица. (Казимировић, 1997: 76 – 77) Десетак виших официра организовало се у Главни заверенички одбор и почело врбовати своје колеге и организовати пододборе. До самог преврата, организација је бројала око 200 заклетих завереника. Главна личност међу њима био је пуковник Александар Машин, брат краљичиног првог мужа, који је сматрао да је због ње пао у немилост краља. Уз њега су истакнути чланови били још и генерал Јован Атанацковић, пуковник Леонидас Соларевић и потпуковници Петар Мишић и Дамњан Поповић. Ови виши официри ће после преврата играти значајне улоге у политичком животу Србије. Завереници су нашли савезнике у групи политичара, на челу са Ђорђем Генчићем, бившим министром, либералом и присталицом Обреновића, који се замерио краљу због противљења његовом браку, па је једно време провео и у затвору. Његов допринос преврату је био врло важан јер је повезао заверенике са представницима Аустроугарске и Русије, као и са претендентом на престо Петром Карађорђевићем. Поред Генчића, у заверу су били укључени још неки политичари (међу њима и председник „револуционарне“ владе која је формирана после преврата, Јован Авакумовић), али њихова улога није била велика. Међу нижим официрима, који су чинили гро организације, најактивнији су били поручници Антоније Антић и Драгутин Димитријевић – Апис.

Временом су завереници променили своју првобитну намеру да свргну само краљицу па су у свој план укључили и обарање краља, јер су сматрали да им уклањање Драге Александар никад не би опростио. Све до почетка 1903. сматрало се да је довољно да се краљевски пар протера из земље и да се на престо доведе Петар Карађорђевић, који је као емигрант живео у Женеви. То је било преовлађујући став, мада се размишљало и о црногорском

принцу Мирку, неким страним принчевима па и о успостављању републике. Сматрало се да је личност Петра Карађорђевића најприхватљивија за Аустроугарску и Русију, као две велике силе најзаинтересованије за прилике у Србији. Међутим, почетком 1903. одустало се од старог плана и одлучује се да се краљевски пар убије и тиме отклони евентуални извор нестабилности за Србију у будућности. Постоје сумње да је ликвидација Обреновића био лични захтев Петра Карађорђевића, који је знао за заверу и са њеним носиоцима био у вези преко свог представника у Бечу, Јаше Ненадовића. (Казимировић, 1997: 80 – 81) Претпоставља се да су и Русија и Аустроугарска знале за заверу, али нису чиниле ништа да је осујете, јер су обе биле незадовољне последњим Обреновићем. Русија је сматрала да ће свргавањем династије Обреновића престати аустрофилска оријентација Србије, док се Аустроугарска надала немирима после преврата и добијању мандата од европских сила да заведе ред у Србији. (Васић, 1925: 62)

За дан преврата завереници су изабрали 29. мај по старом, односно 11. јун по новом календару, јер су тога дана на стражи у двору били официри укључени у заверу, који су претходно успели да се убаце на службу у двор. Стицајем околности, тај датум се подударало са датумом убиства кнеза Михаила Обреновића у Кошутњаку 1868. У послепоноћним часовима тог 29. маја група од двадесетак официра – завереника, у пратњи једне чете гарде, стигла је пред двор. Поручник Петар Живковић, који је те ноћи био дежурни официр, отворио им је капију и отпочела је потрага за краљевским паром. Официри који су требали да са својим јединицама буду заштитница од могуће интервенције жандармерије стигли су са великим закашњењем у двор (потпуковник Петар Мишић и мајор Миливоје Анђелковић – Кајафа, и са њима неформални вођа завере пуковник Машин). У исто време групе завереника заузиле су важне институције по Београду и хапсиле министре и високе официре – краљеве присталице.

Потрага за краљем и краљицом се отегла јер су се они, чувши галаму и почетно пушкарање завереника са стражом (у којем је тешко рањен Драгутин Димитријевић – Апис), сакрили у тајно скровиште а у двору је искључена струја. Тек око 4 часа нервозни завереници су пронашли Александра и Драгу, убили их

испаливши у њихова тела десетине хитаца из револвера, која су затим исекли сабљама те их бацили кроз прозор у двориште конака крај Новог двора. Те ноћи завереници су ликвидирали и краљевог ађутанта ђенерала Лазу Петровића, председника владе ђенерала Цинцар – Марковића, министра војног Милована Павловића и браћу Николу и Никодија Луњевице. У жртве Мајског преврата спадају још и неколицина жандарма и официра који су се супротставили завереницима.

У рану зору Београђани су се, узбуњени пуцњавом у двору, окупили у центру града, где им се у више наврата обратио првак самосталних радикала Љуба Живковић, обавештавајући их да су краљ и краљица погинули у међусобном обрачуна. (Васић, 1925: 117) Исто је било саопштено и трупима које су завереници довели у двор као заштиту. То показује да су се завереници у првим моментима плашили евентуалне реакције краљевих присталица, а послужиће њиховим противницима да их касније оптуже да су манипулисали војском и грађанима. Но, завереничке бојазни су биле без основа – краљевски пар је био толико непопуларан да никаквих немира у земљи није било. Били су сахрањени кришом, чак и без звона и посмртног опела.

По извршеном преврату, официри – завереници су решили да власт препусте цивилима, али да задрже контролу над њом. И у тзв. „револуционарној” влади либерала Јована Авакумовића, која је формирана одмах после Мајског преврата, били су присутни најистакнутији завереници, генерал Јован Атанацковић и пуковник Александар Машин. После избора септембра 1903. са политичке сцене су отишли Генчићеви и Авакумовићеви либерали, коалициону владу су оформили самосталци и старорадикали, али су завереници задржали контролу над државном управом. Под њиховим притиском, Народно представништво је крајем јуна 1903. за новог краља Србије изабрало Петра Карађорђевића и вратило на снагу Устав из 1888.

„Млади завереници”

Владавина Петра Карађорђевића позната је у српској историји као период свеукупног напретка Србије, потпуног парламентаризма и истинске демократије. Међутим, у првим годинама сво-

је владавине краљ Петар се суочавао са једним врло тешким политичким проблемом који је кочио развитак демократије у Србији. Тај проблем су представљали управо они који су извршили Мајски преврат – завереници. Они су сматрали да краљ, који је захваљујући њима дошао на власт, треба да буде њихов вечити дужник и да мора да пристане на њихово уплитање у државне послове. Иако у многим приликама ограничаван, а често и понижаван од стране завереника, краљ Петар се није усуђивао да се обрачуна са њима јер су му они били једини ослонац у земљи у коју се вратио после готово пола века изгнанства. У његовој крајњој попустљивости према завереницима одређену улогу је имала и наклоност коју је, као стари војник, имао према официрском кору и уверење да је војска основ сваке државе. (Живојиновић, 1990: 199 – 200)

Да би што боље контролисали краља, завереници су заузели места ађутаната на двору и официра гарде (иначе су се концентрисали у београдском гарнизону, да би се осећали сигурније). Они су утицали на краљево мишљење, наметали му своје ставове, извлачили од њега унапређења па чак и новац. Једном приликом су исцепали цео тираж Службеног листа у којем је био објављен краљев указ који им се није свидео, и на своју руку одштампали нови број, без тог указа. Нарочито су инсистирали да имају потпуну контролу над војском, у којој су по свом нахођењу премештали, унапређивали и пензионисали официре. Аустроугарски посланик Константин Думба је сматрао да је краљ „исто што и заробљеник завереника”. (Казимировић, 1997: 139)

Оваквим својим понашањем завереници су стекли многобројне непријатеље. У војсци се појавио снажан покрет против њих, чији ће се припадници називати „контразавереници” или „контраћи”. Они су издавали своје листове у којима су заверенике означавали као злочинце који су погазили заклетву и тражили су да им се суди. Они су организовали и два покушаја одстрањивања завереника са власти („Нишка” и „Крагујевачка” афера), али они нису успели, а учесници су били похапшени. „Контраћи” су 1905. основали и своју организацију – „Друштво за законито решење завереничког питања”, на чијем челу је био капетан Милан Новковић. Но, он је био ухапшен и у затвору убијен, а после његове

смрти контразаверенички покрет (који је, осим официра, окупљао и многобројне грађане – обреновићевце) се угасио. Завереницима је подршку пружала Самостална радикална странка Љубе Стојановића, док је најутицајнија, Пашићева Народна радикална странка, била против њих.

Но, најопаснији противник завереника се налазио ван земље. Прихвативши промену династије у Србији, европске силе нису признале и начин на који је она извршене (Велика Британија је чак у знак протеста прекинула дипломатске односе са Србијом). Стога су оне од почетка захтевале од новог краља да са високих положаја уклони све оне који су учествовали у преврату. „Завереничко питање” је био главни проблем на политичкој сцени Србије све до његовог дефинитивног решења 1906. Краљ је, притисцима споља, био присиљен да постепено уклања заверенике. Почетком 1904, одлуком да ниједан официр не може провести више од шест месеци на служби у двору, одстрањени су завереници из најближе краљеве околине, чиме су се велике силе (сем Британије) задовољиле и вратиле своје дипломатске представнике које су биле привремено повукле. (Живојиновић, 1990: 218) Но, Енглези су упорно одбијали да обнове дипломатске односе са Србијом (којој је то било веома битно због улоге Велике Британије у решавању Источног питања), све док се завереници потпуно не уклоне из државне службе. Краљ се томе жестоко противио (суочен и са претњама угрожених), али је јуна 1906. коначно попустио и одстранио њих шесторицу. Јован Атанацковић је поднео оставку, а Дамњан Поповић, Александар Машин, Петар Мишић, Лука Лазаревић и Љубиша Костић су пензионисани, али су сви они награђени високим пензијама и са још 300000 динара накнаде, лично од краља. Британци су пристали на овакво решење, одустали од захтева за кажњавањем завереника и поново успоставили дипломатске односе са Србијом. Тиме је после три године коначно разрешено „завереничко питање”.

Рушењем олигархије виших официра – завереника, отворило се поље деловања групи њихових млађих саучесника, нижих официра који су били најзаслужнији за успех Мајског преврата, а који су дотле били у сенци својих старијих колега. После преврата и „млади завереници” су остали повезани, сматрајући да су та-

ко безбеднији, али нису имали већег утицаја на политичке догађаје у Србији. Осећајући се запостављеним, „млади завереници” су се полако одвајали од старих и нису се супротставили њиховој елиминацији са српске политичке сцене 1906. Они су осетили да могу искористити празан простор који се тада појавио да стекну политички утицај и преузму контролу над војском. Међу њима се издвајао официр који им је постао неформални вођа и који их је највише усмеравао у политичке воде – Апис.

Драгутин Димитријевић Апис је био рођен 1876. г. у Београду, у сиромашној породици цинцарског порекла. (Мекензи, 1996: 34) Детињство је провео у Нишу, где је живео са сестром и мајком. У гимназији је због свог циновског раста добити надимак Апис (по староегипатском богу – бику). Са 16 година уписао је Војну академију у Београду, коју је завршио као шести у класи и 1896. постао потпоручник Седмог пешадијског пука у Београду.

Био је један од најагилнијих у припремању Мајског преврата (иако није имао великог утицаја при одлучивању) и приликом његовог извођења је био и тешко рањен на три места. Поседовао је необично јак лични магнетизам, којим је освајао људе. (Јовановић, 1991: 329 – 331) Био је идол младих официра, који су постајали његове одушевљене присталице. Његови пријатељи су код њега примећивали честитост и доброту, приврженост породици (никада се није женио, живео је са сестром и зетом), духовитост и друштвеност. Као врло образован официр (говорио је три страна језика, завршио је највише војне курсеве у Србији и Немачкој), обављао је важне послове у Генералштабу и био предавач на Војној академији. Међутим, савременици су му налазили и лоше особине: опседнутост политиком, ауторитарну природу, охолост и одсуство вишег политичког смисла. Сматран је „великом снагом, али без кочница и компаса”. (Јовановић, 1991: 302)

У време када су Аписови „млади завереници” постајали значајан политички фактор, Србија се суочавала са великим спољнополитичким проблемима. Њихову основу представљала је тежња званичног Београда да се отргне од аустроугарске контроле, која је постојала још од времена краља Милана. Због склапања царинског уговора између Бугарске и Србије, Аустроугарска је почетком 1906. затворила границу за трговину са Србијом, тврде-

ћи да тај уговор крши њено право на повлашћеност. Тако је почео „царински рат“ Србије и Аустроугарске, који је трајао пет година. Како је српски извоз пољопривредних производа био скоро савним усмерен према Аустроугарској, изгледало је да ће Србија економски пропасти. Међутим, она је временом успела да пронађе нова тржишта у западноевропским земљама и овај сукоб је завршен 1911. победом Србије која се потпуно ослободила економске зависности од свог северног суседа. Поред тога, у дилеми да ли да зајам за наоружање своје војске закључи у Бечу или Паризу („топовско питање”), српска влада се определила за француску престоницу 1906, што је био још један корак у ослобађању од хабзбуршког утицаја.

Ипак, најозбиљнији сукоб са Аустроугарском избио је поводом тзв. анексионе кризе. Октобра 1908. Аустроугарска је прогласила анексију Босне и Херцеговине, које је држала под окупацијом по мандату које су јој европске силе повериле 1878. на Берлинском конгресу. У Србији је тај чин изазвао велико огорчење, јавност је била ратоборно расположена, одржаване су патриотске манифестације, скупљали су се добровољци итд. Међутим, без подршке Русије, која је у том тренутку била војнички неспремна, Србија није смела да се усуди да ратује и крајем марта 1909. је била присиљена да једном понижавајућом изјавом призна анексију покрајина на које је и сама имала претензије. У току ове кризе мајор Драгутин Димитријевић је, као начелник штаба Дринске дивизије, био задужен за израду планова за одбрану границе на Дрини. (Мекензи, 1996: 76) Он и његови следбеници су били заговорници рата и жестоко су замерали влади, а нарочито министру иностраних дела Миловану Миловановићу, због признања анексије.

У овим годинама тешких искушења за Србију, „млади завереници” су на унутрашњем плану стицали све већу моћ. У војсци су организовали гарнизонске клубове, у којима су се окупљали и придобили нове присталице. Сматрајући се свемоћним, „млади завереници” се нису либили ни да јавно прете и малтретирају новинаре и политичаре који су их критиковали. Њихово деловање је постало толико опасно да је влада формирала посебну службу која им је пратила поступке. Нарочито су се осилили после анекси-

оне кризе, када је у народу завладала апатија и разочараност у државне институције. Маштали су да преузму власт у Србији онако како су то младотурски револуционари учинили 1908. у Отоманском царству.

Осећајући се довољно снажним, „млади завереници” су се умешали и у династичке односе. Још од раније били су незадовољни краљем Петром, сматрајући да није на одговарајући начин наградио њих, који су га довели на власт, као и да превише препушта вођење државе политичарима. Нарочито их је плашио престолонаследник Ђорђе (који је добро познавао Аписа – провели су више недеља заједно у иностранству), који није крио незадовољство њиховим мешањем у политику и претио да ће им стати на пут када ступи на престо. Принц Ђорђе, за кога се говорило да је психички неуравнотежен, био је извор бојазни не само за властољубиве офицере, него и за Аустроугарску. Сматран је великим националистом и у току анексионе кризе своја патриотска осећања је јавно испољавао. То је био још један разлог да се у Србији постави и „питање престолонаслеђа”, тј. замењивања Ђорђа његовим млађим братом Александром. Подршку овој намери, поред Аписа, пружао је и Никола Пашић, јер су обојица (испоставило се погрешно), сматрали да ће Александра много лакше контролисати. (Карађорђевић, 1969: 264) Аписова група је чак наводно смерала и да отрује Ђорђа, али их је преухитрила његова абдикација марта 1909. После смрти једног његовог слуге, коју је принц Ђорђе скривео једним несмотреним ударцем, повела се велика кампања у штампи против њега, и не могавши да поднесе тај притисак, абдицирао је. Но, то није био крај интересовању „младих завереника” за династичка питања. Непрестано су тежили да натерају краља Петра замене Александром, сматрајући да ће им то донети још већи утицај, али и страхујући да принц Ђорђе не поврати свој статус. Незадовољни Карађорђевићима, чак су размишљали и о њихом збацивању, чиме је Апис једном приликом и запретио престолонаследнику Александру.

Стварање и циљеви организације

После анексионе кризе чинило се да ће покрет за српско ослобођење и уједињење доживети потпун пораз. У Турској је мла-

дотурски режим почео убрзан рад (уз немачку помоћ) на модернизацији и ојачавању дотада заостале империје. Четничка акција у Отоманској империји је обустављена а зулуми над Србима су се настављали у Старој Србији и Македонији. Аустроугарска је чврсто држала Босну и Херцеговину са намером да ту вечно остане, па је чак показивала намере да се шири и даље на исток – склопила је уговор са Турском о градњи пруге кроз стратешки веома значајан Новопазарски санџак. Званична Србија је била присиљена да се обавезе да ће прекинути сваку своју пропаганду у Босни и Херцеговини. „Народна одбрана”, патриотска организација основана у жељу анексионе кризе, била је приморана да своју активност сведе на културни рад. Велике силе су изгледале потпуно противне било каквој промени тренутног стања на Балкану.

У таквим околностима јавља се идеја о оснивању једне тајне организације која би повела акцију за национално ослобођење. Иницијатива за оснивање једног таквог друштва потекла је од Богдана Раденковића, националног радника родом са Косова. Раденковић, професор гимназије у Скопљу, био је један од предводника четничке акције на „српском класичном југу”, а од 1908. председник Српске демократске лиге, политичке организације Срба у Отоманској империји. Незадовољан ставовима званичне Србије према положају Срба у Турској, повезао се са неким од официра – „младих завереника”, са којима је сарађивао у току четничке акције. Предложио им је да оснују тајну организацију (по угледу на ВМРО) која ће водити револуционарну акцију у српским покрајинама које су биле под туђинском влашћу. Официри са којима је прво контактирао били су бивши четници Велимир Вемић и Војин Танкосић. У то примарно језгро организације спада и интелектуалац Љубомир Јовановић Чупа. Он је био позната јавна личност, студентски вођа на мартовским демонстрацијама 1903. и покретач патриотског листа „Словенски југ”. Њега су сматрали идеологом организације, он је написао њен устав и друге документе. На студијама у Бриселу упознао се са учењима европских тајних револуционарних друштава, нарочито карбонара, те је прихватио многе њихове идеје.

Њих четворица су почели са припремама за оснивање тајног друштва, и између осталих су придобили и утицајног вођу „мла-

дих завереника” Драгутина Димитријевића Аписа. Маја 1911. организација „Уједињење или смрт!” (име јој је дао Раденковић) је и формално основана, потписивањем њеног устава од стране десеторице чланова Врховне централне управе: Илије Радивојевића - Чиче (који је постао и први председник), Богдана Раденковића, Чедомира А. Поповића, Велимира Вемића, Љубомира С. Јовановића, Драгутина Димитријевића Аписа, Војислава Танкосића, Илије М. Јовановића – Пчињског, Милана Васића и Милана Гр. Миловановића - Пилца. Организација је почела да делује и да се шири у потаји (сматра се да је највише чланова имала пред балканске ратове – око две хиљаде), али су штампа и власт убрзо сазнали за њу. Она је у јавности почела популарно да се назива „Црна рука”, по њеном симболу, руци са развијеном заставом, који је уз лобању и укрштене кости, каму, бомбу и бочицу са отровом био представљен на печату организације. Гро чланства чинили су официри, а најутицајнији међу њима био је Апис. Аписова концепција деловања организације, насупрот првобитних идеја Раденковића, поред национално – револуционарног рада подразумевала је и њено уплитање у политичке односе у Србији. (Казимировић, 1997: 389)

Како каже прво поглавље устава организације („Циљ и назив”), она се оснива „у циљу остварења народних идеала – уједињења Српства” и „претпоставља револуционарну борбу културној”. Предвиђено је да у циљу испуњења свог задатка она „утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој”, и да „спроводи револуционарну организацију по свим територијама на којима Срби живе”. Она треба да се свим средствима бори против непријатеља њене идеологије, а да одржава пријатељске везе и пружа сваку помоћ оним државама, народима и организацијама који су „пријатељски расположени према Србији и српском племену”, односно „који се боре за своје национално ослобођење и уједињење”. (Живановић, 1955: 669) Ови уводни чланови устава организације „Уједињење или смрт!” одређују њен задатак и методе његовог остваривања. Као крајњи циљ јасно је истакнуто национално ослобођење и уједињење, те револуционарна борба као начин да до тога дође. Истовремено, предвиђено је и деловање организације унутар Србије, у циљу остварења њених идеала.

Други део устава (под насловом „Надлештва организације“) заправо одређује структуру и регулише унутрашњи поредак „Црне руке“. Њен највиши орган је Врховна централна управа, која уједно руководи организацијом у Србији. За остале српске покрајине предвиђено је стварање самосталних покрајинских управа, које би делегирале по једног члана у Врховну централну управу. Такође је предвиђено и оснивање окружних и других нижих управа организације. Свака управа, од најниже па до врховне, има свог председника, секретара и благајника.

Последња целина устава („Чланови организације“) регулисала је дужности чланова, које су: да врбују нове припаднике, да плаћају чланарину (наведено је и да по потреби новац може да се сакупља и принудним путем), да достављају све важне информације које приватно и службено сазнају, као и да се безусловно покорављају наређењима виших органа. Још се наглашава да припадник организације од ње не може очекивати никакву личну корист, нити може иступити из ње. За непоштовање наведених обавеза била је предвиђена смртна казна. Ове одредбе дају организацији врло строг, хијерархијски и конспиративан карактер и биће нарочито истицане током Солунског процеса 1917. Међутим, те одредбе, а нарочито казне, у пракси никад нису биле примењене, иако су поједини чланови напуштали организацију и одавали њене тајне. (Глигоријевић, 1996: 59) На крају устава, одређен је изглед печата и наведен текст заклетве коју су чланови полагали.

Организација „Уједињење или смрт!“ имала је још један документ – пословник, донет истог дана када и устав, а који га допуњује у погледу обавеза чланова, структуре и начина рада. Њиме је предвиђено да сваки члан има обавезу да у организацију уведе пет нових, који чине једну групу (група је по пословнику основна јединица организације). Чланови групе знају само свог руководиоца, који им преноси наређења виших управа, у којима он зна само онога који је и њега учланио. (Живановић, 1955: 671 – 672) Овиме је постигнута потпуна конспиративност и строга субординација унутар организације.

Августа 1911. почело је да излази незванично гласило „Црне руке“ – дневник *Пијемонт*. Оснивач и први уредник је био Љуба Јовановић Чупа, а њега је 1913. наследио Бранко Божовић.

Пијемонт је заговарао милитаризам, сматрајући га најбољим путем да се постигне национално уједињење (по примеру Немачке, о којој лист пише са пуно симпатија). Осим због милитаризма, *Пијемонт* је оптуживан и за пропагирање шовинистичких, клерикалних и антидемократских ставова. Лист је био врло критичан према радикалској власти. Оштро ју је нападао како због дипломатских неуспеха, тако и због њене унутрашње политике. *Пијемонт* је био и противник парламентаризма, уведеног после 1903. у Србију. На страницама тог листа могле су се прочитати оцене да је тај систем донео анархију и пропаст Србији, док су глорификоване идеје о сталешкој држави, чију би основу чинили сељаци, а коју би водила елита – официри. (Казимировић, 1997: 452)

Оснивање организације „Уједињење или смрт!“ изазвало је посебно интересовање србијанске јавности. Током 1911. штампа, нарочито она под контролом владе, водила је жестоку кампању против „Црне руке“, означавајући је као превратничку организацију и захтевајући од власти да се обрачуна са њом. Кампањи коју су повели радикали придружили су се и социјал – демократе, који су Аписову организацију сматрали реакционарном и антидемократском. За новоосновано друштво велико интересовање су исказивали и аустроугарски дипломатски представници. Убрзо после оснивања, црнорукци су сами упознали престола наследника Александра са својим удружењем и његовим национално – ослободилачким циљевима. (Глигоријевић, 1996: 59) Том приликом је Александар, још увек у пријатељским односима са Аписом, приложио 25000 франака за *Пијемонт*. Црнорукци су у прво време чак сматрали престолонаследника за свог члана и инсистирали на Петровој абдикацији у његову корист.

Али убрзо су њихови односи захладнели. Тројица официра – Петар Живковић, Јосиф Костић и Љубивоје Барјактаревић су одмах по добијању понуде да приступе организацији њено постојање пријавили властима и захтевали истрагу. Но, како је извршила истрага, комадант Дунавске дивизије пуковник Милош Божановић био близак Аписовој групи (као и министар војни Степа Степановић и начелник Главног ђенералштаба Радомир Путник), они су ослобођени оптужбе а официри који су их осумњичили били су прекомандовани из Београда. Ипак, Александар је почео

да заузима непријатељски став према Апису и његовим следбеницима. Крајем 1911, уз његов благослов, створена је супарничка официрска организација „Бела рука”, коју су предводили такође бивши завереници – Петар Живковић, Јосиф Костић и Петар Мишић. Марта 1912. дошло је до споразума на састанку Аписа и престолонаследника. Како је краљ Петар био болестан и очекивала се смена на престолу, црнорукци су обећали да се неће противити ступању Александра на престо, а он се заузврат обавезао да ће им омогућити да и надаље задрже контролу над војском. (Глигоријевић, 1996: 63) Међутим, престолонаследник је и после овог компромиса задржао негативан став према „Црној руци” и њеном утицају на државне послове.

Активност на заграничном плану

Како су тврдили оснивачи „Црне руке”, та организација је образована првенствено ради заграничне делатности, тј. револуционарног рада у српским земљама које су се налазиле под туђинском влашћу. То је подразумевало делатност у две велике царевине – Отоманској и Аустроугарској. У прво време активност организације „Уједињење или смрт!” била је окренута углавном према Турској, јер је она била много слабија а и положај српског народа у њој је био много гори него у „црно – жутој” монархији. То се поклапало и са правцем политике званичне Србије.

Крајем 19. и почетком 20. века положај српског живља у Старој Србији и Македонији је био веома тежак. Арнаутски терор је тада достигао врхунац и довео до великих страдања и масовног исељавања Срба из тих крајева. Турска власт није имала ни моћи ни воље да томе стане на пут. Поред тога, од оснивања Бугарске егзархије 1870. Срби су били изложени и бугаризацији, а од краја века и терору комитиских чета које су стизале из Софије. Велике силе су у више наврата проглашавале реформске акције у Турској, са циљем да зауставе угњетавање тамошњих хришћана, али то није дало никакве резултате. У то време власт у Србији није била у стању да заштити своје сународнике јужно од Ристовца, те је група виђених Београђана (др Милорад Гођевац, Лука Ћеловић, генерал Јован Атанацковић и други) организовала Главни одбор четничке акције, чији је задатак био да финансира опремање и ор-

ганизује пребацивање добровољачких чета преко границе, чији би задатак био да штити српски народ од арнаутског, турског и бугарског насиља. Четничка акција је наишла на велики одзив, посебно код омладине и војних лица. Међу најспособнијим четничким војводама били су будући истакнути црнорукци: Војин Танкосић – Шиља, Војин Поповић – Вук, Велимир Вемић, Љуба Вуловић и други. Богдан Раденковић је био шеф целокупне организације на терену, а Апис је постао члан Главног одбора четничке акције. (Казимировић, 1997: 356)

Прва чета је пребачена маја 1904, а њу су следиле и многе друге. Њихов долазак подигао је дух српског народа у Старој Србији и Македонији, које су имале дугу хајдучку традицију. Убрзо су српске чете, помогнуте од локалног становништва, потиснуле бугарске, а због страха од српске одмазде проредили су се и арнаутски и турски зулуми. Но када је јула 1908. група млађих турских официра извела револуцију и збацила старог султана, у намери да спроведе модернизацију државе по западном узору, проглашене су многе реформе. Између осталог, формално су изједначени у правима хришћанска раја и муслиманско становништво. Проглашена је општа амнестија а српске, бугарске и грчке чете су се, по савету својих влада, распустиле. Но, како су опет почела арнаутска насиља, од 1911. су се српски четници поново нашле на терену. Када су 1912. Арнаути подигли устанак, они су се против њих бориле раме уз раме са турском регуларном војском. (Трбић, 1996: 164)

Паралелно са активним заграничним радом на подручју Старе Србије и Македоније, припадници организације „Уједињење или смрт!” деловали су и у Србији у правцу обрачуна са Турском. То су чинили пропагандом кроз *Пијемонт* и директним притиском на власт. Тада актуелни председник владе др Милован Миловановић такође је радио на стварању услова за ослобођење јужних српских земаља. Ово га је помирило са „црнорукцима”, који су га дотад сматрали за издајника и чак претили смрћу (због анексионе кризе, током које је он био министар иностраних дела). Крајем 1911. Апис га је лично обавестио о постојању своје организације и ставио му је на располагање за акцију у Турској. Заузврат је влада почела да финансира заграничну активност „Црне

руке” из својих тајних фондова. (Глигоријевић, 1996: 57) Око још једног питања су се Миловановић и Апис потпуно слагали – о неопходности савеза са Бугарском за успешан исход рата са Турцима. Марта 1912. склопљен је српско – бугарски савез, а црнорукци су га одушевљено поздравили.

На премијерском месту Миловановића је заменио Никола Пашић, а Србија је наставила да се приближава рату са Турском. Припадници организације „Уједињење или смрт!“ су потпомагали припреме владе у том правцу, па су чак дошли и на идеју укључењу Арнаута у савез против Турака. За време великог арнаутског устанка Исе Бољетинца 1912, они су предлагали да се побуњеницима пружи помоћ. Уочи Балканских ратова група најистакнутијих црнорукаца добровољно се пријавила за извиђање терена и контакт са Арнаутима. Септембра 1912. Апис и његови најближи сарадници су прокрстарили Косово, Македонију и Санџак. На састанку са Исом Бољетинцем одбијена је њихова идеја сарадње, а Иса је чак наговестио да ће, у случају напада Србије, он стати у одбрану Турске. Тако се ова мисија завршила неуспехом, а Апис је током ње зарадио ретку и опасну болест „малтешку грозницу”. Лечење Аписа у Немачкој платио је лично престолонаследник Александар.

После склапања савеза између Бугарске и Србије, уследило је повезивање Грчке и Црне Горе са њима. Све ове земље биле су одлично спремљене за рат, које је њихово становништво са одушевљењем прижељкивало. Зулуми над хришћанским становништвом пружили су изговор балканским савезницима да ултимативно захтевају од Турака давање широке територијалне аутономије својим православним поданицима. Како је Турска то одбила, земље Балканског савеза су јој објавиле рат октобра 1912. Неспремна турска војска је била тучена на свим фронтима. Српска војска постигла је велике успехе и после победа код Куманова и Битоља ослободила Рашку област, Косово и Метохију, Вардарску Македонију и северну Албанију. Маја 1913. поражена Турска је склопила у Букурешту мир са Србијом, Бугарском, Грчком и Црном Гором, по којем је изгубила скоро целу своју територију на европском континенту. Међутим, дошло је до спора између Бугарске и Србије око поделе новоосвојених земаља. Бугарска је

тражила стриктно поштовање уговора о савезу по ком је она требала да добије скоро целу Вардарску Македонију. Њу је међутим Србија захтевала за себе, јер ју је она и ослободила, и чак послала Бугарима војну помоћ под Једрене. Такође, Србија је сматрала да мора добити компензацију за северну Албанију и излаз на Јадран, које је морала да напусти под претњама Аустроугарске. Не желећи да чека арбитражу руског цара, Бугарска је изненада напала Србе крајем јуна 1913. Но, заустављена је на Брегалници, а против ње ће иступити и Грчка, Румунија, Црна Гора и Турска, те је била присиљена да склопи мир августа 1913, по ком је Србији признато право на Вардарску Македонију.

У балканским ратовима црнорукци су се веома истакли, иако нису били на кључним командним положајима (сам Апис је рат провео у болесничкој постељи). Храброст и способност које су показали донели су им велики углед по завршетку ратова. Нарочито су се истакли они који су се борили у четничким одредима, који су, својим познавањем терена и становништва, много значили регуларној војсци. Војвода Војин Танкосић је са својим одредом и започео рат, нападом на турске карауле код Мердара. Но, многи од њих су и изгинули, између осталих и председник Врховне централне управе Илија Радивојевић Чича, секретар Милош Васић, а од колере је страдао Љуба Јовановић Чупа.

После балканских ратова, заоштрио се постојећи сукоб „Црне руке” и радикала. После доласка Пашића на чело владе прекинута је сарадња ова два политичка фактора и дошло је до отвореног сукоба. Он се у то време највише огледао у полемикама *Пијемонта* и радикалске *Самоуправе*. Радикали су оптуживали црнорукце да су фанатици и авантуристи који штете интересима Србије, као и да имају „преторијанске” амбиције. Поводом кризе око поделе Македоније, црнорукци су били заговорници превентивног удара на Бугарску. Због пристанка на арбитражу руског цара, они су Пашићу отворено претили (чак су му доставили потписану смртну пресуду). Сукоб се наставио и после рата, прво око питања заслуга за постигнуте успехе, а потом и због одстрањивања Милоша Божановића, познатог симпатизера „Црне руке”, са положаја министра војног.

Пролећа 1914. отпочео је отворени рат владе и организације „Уједињење или смрт!“. Повод му је била владина Уредба о приоритету, по којој су у свечаним приликама у новоослобођеним крајевима протоколарно првенство имали представници цивилних власти, испред војника. То је изазвало велико негодовање међу официрима, а због протеста је смењен и командант трупа Нових области ђенерал Дамњан Поповић. Иза овог баналног повода стајао је озбиљан сукоб цивилних и војних власти око управе у ослобођеним крајевима. Незадовољство војске уредбом, као и неспособним и корумпираним радикалским бирократским апаратом који је одбијао од себе национално аморфан живаљ Македоније, црнорукци су хтели да искористе да оборе владу.

На челу са опорављеним потпуковником Аписом, који је августа 1913. постављен за начелника Обавештајне секције Главног ђенералштаба (Мекензи, 1996: 108), они су се повезали са опозицијом (самосталним радикалима) и министром војним Путником и вршили су притисак на краља да смени владу. Влада је одговорила забраном растурања *Пијемонта* у Македонији, као и отварањем истраге поводом наводних финансијских неправилности у Официрској задрузи. Саопштено је да је задруга, на чијем је челу стајао ђенерал Дамњан Поповић, главни финансијски извор „Црне руке“ те је суспендовано руководство задруге.

Иначе, организација „Уједињење или смрт!“ се није устручавала ни да неопходна средства прикупља „рекетирањем“ београдских занатлија и трговаца пореклом из „бугарашких“ породица из Македоније. (Глигоријевић, 1996: 55)

Маја 1914. сукоб са владом је дошао до врхунца, током тзв. мајске кризе. Апис је покушао да изазове пуч у Македонији – да војска преотме власт од цивилне управе, што би изазвало пад владе у Београду. Но, тамошње старешине га нису послушале – једино су послале петицију влади са захтевом за повлачење спорне Уредбе о приоритету. Како су, из истог разлога, опозиционе странке вршиле опструкцију у скупштини, Пашић је поднео оставку, но краљ му је поверио нови мандат а расписани су нови избори. Убрзо, 24. јуна, под притиском Пашића и Русије, краљ Петар је абдицирао у корист Александра. (Батаковић, 1997: 319).

Коначан расплет сукоба између „Црне руке“ и радикала омешће рат који је наступио.

„Црна рука“ и Сарајевски атентат

Сигурно најзначајнији подухват у којем је организација „Уједињење или смрт!“ учествовала је Сарајевски атентат. Убиство надвојводе Франца Фердинанда 28. јуна 1914. у Сарајеву било је повод за ратни сукоб дотад невиђених размера у свету. Овај догађај, једна од највећих прекретница у модерној историји, је и једна од њених највећих непознаница. А улога „Црне руке“ у њему ни до данас није потпуно расветљена.

После ослобођења српских земаља које су биле под турском влашћу, организација „Уједињење или смрт!“ је окренула своју пажњу ка, дотад мало запостављеним, српским крајевима под влашћу Хабзбурговаца. Они су у таквој активности користили Народну одбрану и њене позиције и везе међу Србима у Аустроугарској, иако су били незадовољни њеним методама деловања. (Ђоровић, 1992: 585) Успели су да убаци своје људе у руководство те организације (пре свих капетана Милана Васића), али никада нису успели да је потпуно ставе под контролу. Оваква камуфлажа црнорукаца довела је до тога да је у познатом аустроугарском ултиматуму Србији, за организовање Сарајевског атентата оптужена Народна одбрана, која са тим делом није имала никакве везе.

Потпуковник Апис, као шеф српске контраобавештајне службе, је организовао мрежу агената у Аустроугарској на чијем је челу био Раде Малобабић, Србин из Хрватске. Апис је успео да на положаје пограничних официра убаци своје људе (Љубу Вуловића, Чедомира Поповића, Косту Тодоровића и др.). Они су се бавили обавештајним радом, али су и пребацивали оружје и агитовали међу Србима с оне стране Дрине. Драгутин Димитријевић је био у вези и са неким угледним српским политичарима у Хабзбуршкој монархији, нпр. са др Срђаном Будисављевићем. (Прибићевић, 1953: 251) Међу Аписовим агентима је био и Херцеговац Мустафа Голубић, четник Војислава Танкосића и будући познати совјетски обавештајац. Циљ свих ових активности је била припрема за револуцију која је у повољном тренутку имала да се подигне у јужнословенским крајевима Аустроугарске.

Међу Србима у Хабзбуршкој монархији, пре свега у Босни и Херцеговини, овакве идеје су наилазиле на добар одзив. Нарочито борбено је била расположена омладина, која је на све начине показивала тежњу за ослобођењем од туђинског јарма. У то време су у Европи били актуелни револуционари, тајна друштва и атентати. У Далмацији и Босни и Херцеговини се по таквим узорима оснивају бројна тајна ђачка удружења национално – револуционарног карактера. Најозбиљније и најбројније друштво било је „Млада Босна“ (добила је име по Мацинијевој „Младој Италији“). Њени чланови су, под утицајем руске револуционарне литературе коју су читали, закључили да се до националног ослобођења може доћи само насилним путем. Атентат који је Богдан Жерајић, студент из Невесиња, извршио 1910. на земаљског поглавара Босне и Херцеговине генерала Варешанина, постао је пример за друге омладинце и они су у више наврата планирали убиства високих аустроугарских функционера. Путујући у Србију, која је за све њих, нарочито после балканских ратова, представљала идеал, они су наилазили на своје истомишљенике. Као припадници четничких одреда и добровољци у балканским ратовима ови младићи се сусрећу са члановима „Црне руке“, који су као прави пут ка ослобођењу и уједињењу Српства истицали револуционарну активност. Неки од најистакнутијих међу њима (Владимир Гађиновић, Данило Илић, Оскар Таргаља) били су годинама под утицајем и у вези са организацијом „Уједињење или смрт“. (Ђоровић, 1992: 595 – 596)

Група младобосанаца на школовању у Београду (Гаврило Принцип, Трифко Грабеж и Недељко Чабриновић) сазнали су почетком априла 1914. да се планира посета надвојводе Фрање Фердинанда Сарајеву. Та вест их је одушевила јер им се пружала прилика да своју мржњу према Аустроугарској искажу на најэффектнији начин – убиством њеног престолонаследника. Да би дошли до неопходног оружја, обратили су се свом земљаку, бившем четнику Милану Цигановићу. Он их је повезао са војводом Војиславом Танкосићем, који је о намерама младића обавестио Аписа, који је одобрио њихов план и пружио им сву неопходну помоћ. Младобосанци су били снабдевени пиштољима и бомбама, организована им је обука у гађању и илегалан прелазак преко границе. Све ове акције водио је Танкосић, који је био једини ср-

норукац са којим су атентатори контактирали. Крајем маја они су прешли Дрину и стигли у Сарајево, где је њихов колега – младобосанац Данило Илић организовао још неколико завереника – Мухамеда Мехмедбашића, Васу Чубриловића и др.

Поред ове верзије, по којој је идеја за атентат потекла од младобосанаца а Аписови људи су пружили само логистичку подршку атентаторима, постоји још једна. По њој је у организованој атентата Апис одиграо кључну улогу. У свом поверљивом рапорту који је поднео током суђења 1917, сам Апис је тврдио да је лично он дошао на идеју да се убије Фердинанд. По њему, Раде Малобабић је пронашао Принципа и другове које је ангажовао да изврше атентат, за шта им је наводно исплатио и хонорар. Највероватније је да је Апис овде преувеличао своју улогу, у нади да ће му то спасти живот на суђењу.

На Видовдан 1914. Франц Фердинанд је допутовао у Сарајево да би присуствовао великим војним маневрима. Док се возио ка Градској већници на његова кола је бомбу бацио Недељко Чабриновић, али је промашио и ранио Фердинандовог ађутанта и неколико официра и грађана. По доласку у Градску већницу принц је ипак решио да настави са обиласком града и то посетом рањеном ађутанту у болници. Због промене плана настала је забуна међу возачима тако да је колона аутомобила која је пратила престолонаследника у једном тренутку застала. Стицајем околности, Фердинандов аутомобил стао је на мосту баш неколико метара од места на ком је стајао Принцип, који је притрчао и из револвера убио надвојводу и његову супругу. Овај чин је изазвао велике прогоне Срба у Босни и Херцеговини и Хрватској и пружио је Аустроугарској толико прижељкивани повод да нападне Србију.

Историјска наука још увек није расветлила позадину Сарајевског атентата. Претпоставке о томе ко је стајао иза атентатора и који су били мотиви за убиство Фердинанда су веома контраверзне. Спорења историчара око овог питања често су имала и политичку позадину, јер је доказана кривица за атентат повлачила и одговорност за избијање рата. Познато је да је полиција предузела врло слабе мере обезбеђења у Сарајеву, иако је знала да је оно препуно непријатеља династије, који су нарочито било огорчени што надвојвода долази на највећи српски празник. Из

овога се често извлачи закључак да је Фердинанд намерно препуштен својој судбини, јер је био омражен у високим круговима монархије а истовремено би се његовом ликвидацијом створио повод за обрачун са Србијом.

Разне претпоставке су за заверу против Фердинанда оптуживале масоне, мађарске званичне структуре, енглеску и француску тајну службу, али ни за једну од њих нема доказа. По једном, такође недоказаном тврђењу, Апис је Сарајевски атентат организовао у договору са пангерманским круговима у Немачкој. Апис је и иначе често био означавањан као германофил, а током рата он и његова организација сумњичени су од стране владе да одржавају везе са немачким агентима и официрима. (Мекензи, 1996: 155) Чињеница је да је Апис у три наврата боравио у Немачкој, као и да је *Пијемонт* често истицао и хвалио пруски милитаризам и немачку чврсту унутрашњу политику.

Одговорност за атентат у Сарајеву најчешће је приписивана Русији и Србији. По тим тезама, Франц Фердинанд је био једини човек који је могао да спасе Хабзбуршку монархију од распада, и то својом подршком идеји тријализма, тј. стварања треће, југословенске (поред аустријске и угарске) јединице. Тиме би било решено национално питање које је разједало Аустроугарску, а истовремено распршило руске панславистичке снове као и велико-српске тежње Београда. За тврдњу да је Русија (односно неки кругови у њој) била умешана у организовање Сарајевског атентата, не постоје поуздани докази. Међутим, сам Апис је у свом рапорту марта 1917. тврдио да је са својом намером да убије Фердинанда упознао руске дипломате у Београду, те да је од руског војног аташеа Артаманова добио уверавања да у случају напада Аустроугарске, Србија може рачунати на улазак Русије у рат. Постоји мишљење да и у случају Сарајевског атентата, као и током целокупног деловања Аписове организације, постоји „невидљива веза 'Црне руке' и руске политике” (Екмечић, 1989: 776)

Што се тиче званичне Србије, поуздано се зна да она ни на који начин није била укључена у припрему и извршење атентата. Штавише, када је обавештена да наоружани људи прелазе Дрину у организацији Аписа, српска влада је наредила да се такве активности одмах спрече и покренула је истрагу о томе. Постоје чак

индиције да је она тајним каналима упозорила аустроугарске органе да се спрема убиство у Сарајеву. (Дедијер, 1966: 665) После атентата влада је спровела тајну истрагу, а била је спремна и да удовољи већини захтева наведених у аустријском ултиматуму јула 1914 (између осталог притворила је мајора Воју Танкосића). Ови поступци су сасвим разумљиви ако се има у виду курс спољне политике Србије после балканских ратова. По њему Србија је требала да избегава било какве неспоразуме са Аустроугарском, који би могли дати повод за рат. У том тренутку Србија је била исцрпљена после два тешка и крвава сукоба, а ни њена заштитница Русија није била војнички спремна. Такву политику Србија је водила и приликом криза који су много више погађали њене интересе него што је то чинила Фердинандова посета Сарајеву (нпр. анексија Босне и Херцеговине 1908. или стварање Албаније 1912.).

Нејасно је шта је мотивисало Аписа да учествује у организовању Сарајевског атентата. По свему судећи, Апис није очекивао да ће убиство Фердинанда изазвати рат. Он је у то време у јавности важио за вођу „ратне струје” у Бечу (данас се међутим зна да је он био противник ангажовања Аустроугарске на Балкану), па је Апис вероватно мислио да ће његовим уклањањем престати опасност за Србију. (Ћоровић, 1992: 630) Могуће је и да се бојао Фердинандове концепције тријализма која би ојачала Аустроугарску и одстранила незадовољство и спремност на револуцију међу Јужним Словенима. Постоје гледишта да се Апис бојао да маневри 250000 војника у Босни, којима је Фердинанд присуствовао, представљају камуфлажу за концентрацију трупа за напад на Србију, који је он атентатом у Сарајеву мислио да спречи. Како је атентат прилично аматерски припреман, неки су Аписову мотивацију за тај чин стављали у контекст борбе за превласт између његових људи и радикала, која је у то време у Србији била у пуном јеку. Наиме, Апис је могао очекивати да ће атентатори бити откривени, а њихове везе са Србијом требале су довести до компромитовања и пада Пашићеве владе. (Дедијер, 1966: 679)

По неким подацима, Апис се из неког разлога предомислио и покушао да заустави атентаторе, али је већ било касно или они нису хтели да га послушају. (Дедијер, 1966: 676) Могуће је да је

разлог за то било противљење осталих чланова вођства организације „Уједињење или смрт“ атентату, о којем су их Апис и Танкосић обавестили тек непосредно пред извршење. У сваком случају, преовлађујућа је оцена међу историчарима да је Апис пренаглио и погрешно због своје завереничке природе и одсуства политичке далековидости. Сарајевски атентат је Србији донео рат који јој у том тренутку ни најмање није одговарао, а самом Апису је највероватније баш тај догађај потписао смртну пресуду 1917.

Црнорукци у Првом светском рату

Одбијање Србије да прихвати оне захтеве из ултиматума од 23. јула који су кршили њен суверенитет, Аустроугарска је искористила као повод да јој објави рат 28. јула 1914. У заштиту Србије стала је Русија која је огласила рат Аустроугарској, а потом су у рат ступиле и Немачка, Француска и Велика Британија. Тако је почео до тада највећи сукоб у историји човечанства. Брзо по објави рата, Србија је била суочена са нападом аустроугарске војске, који је под командом фелдмаршала Оскара Поћорек изведен преко Дрине. Захваљујући грешкама аустроугарске команде (која је очекивала да ће брзо прегазити Србију) и своје јунаштва, српска војска је однела велику победу у Церској бици и до краја августа 1914. протерала и последњег непријатељског војника са свог тла.

Почетак рата затекао је припаднике организације „Уједињење или смрт!“ на значајним војним положајима, нарочито у четничким одредима, који су имали задатак да у случају окупације Србије воде герилски рат у њој. Комаданти сва четити четничка одреда били су црнорукци (Војин Поповић – Вук, Војислав Танкосић, Чедомир Поповић и Велимир Вемић). Њихов вођа, Апис, је у то време обављао дужност начелника Обавештајне секције Главног ђенералштаба. Истовремено је био шеф Бироа за информисање при Главном ђенералштабу. Иако је почетак рата онемогућио даље функционисање и ширење организације „Уједињење или смрт“, њен шеф Апис све до хапшења није престајао да се меша у политику. Његов основни циљ остао је обарање Пашића и радикала са власти. Аписов кабинет у просторијама Врховне команде у Крагујевцу био је место окупљања опозиционих првака,

где се разговарало о формирању коалиционе владе која би заменила актуелну.

И поред противљења владе, Апис је у Врховној команди држао и свог пријатеља Милоша Богићевића. Богићевић, познати германofil и врло цењен у највишим немачким круговима, почетком рата је из Берлина стигао у Србију. Оптужујући га да је немачки агент, српска влада је тек крајем августа 1914. успела да га протера из Врховне команде и из земље. Влада је сумњала да Богићевић са Аписом ради на постизању сепаратног мира са централним силама, који би предвиђао замењивање на власти русофила Пашића, Аписом. Богићевић је заиста 1915. у Цириху неуспешно покретао иницијативу за сепаратни, али и за општи мир. После рата је проглашен за издајника и живео је у Немачкој, где је на мистериозан начин умро. (Казимировић, 1997: 612 – 621)

У јесен 1914. Србија се нашла у таквом положају да је склапање сепаратног мира тражио чак и начелник штаба Врховне команде, војвода Радомир Путник. Септембра месеца почела је нова Поћорекска офанзива на Србију. И поред одлучног отпора српске војске, Аустроугари су захваљујући бројности и непресушним резервама стално напредовали. У једном тренутку био је освојен и Београд, а исцрпљену српску војску захватила је малодушност. Но, када је изгледало да је све пропало и да је питање дана када ће Србија капитулирати, српска војска је под командом Живојина Мишића извела бриљантну противофанзиву и децембра 1914. у славној Колубарској бици до ногу потукла аустроугарску војску.

После Колубарске битке настало је готово једногодишње затишје на Балканском фронту, али су се у Србији бурне ствари догађале на унутрашњеполитичком пољу. Аписов план о смени Пашићеве владе коалиционом владом свих опозиционих странака (која би била под његовом контролом) није остварен. Пашић је искористио велики тријумф српске војске да ојача свој положај. После победе на Колубари, у радикалску владу су ушли прваци самосталаца Љуба Давидовић и Милорад Драшковић, као и вођа напредњака Воја Маринковић. Следећи ударац Апис је доживео марта 1915. када је, иако унапређен у чин пуковника, са своје утицајне функције премештен на место начелника штаба мање важне Ужичке војске.

На том положају планирао је офанзивне акције преко Дрине и у ту сврху формирао Босански добровољачки батаљон.

Ово Аписово смењивање изведено је на лични захтев регента Александра. Он је и пре рата имао врло неповољно мишљење о утицају Аписа и његових истомишљеника на политичке догађаје, а поготово је био огорчен због такве делатности у ратним условима. Примао је многе притужбе на понашање Аписа, између осталих и од званичних представника Црне Горе. Генерал Јован Бећир, црногорски изасланик при србијанској Врховној команди, поднео је оставку на своју дужност у знак протеста што су официри – црнорукци јавно говорили о потреби уклањања династија Петровић – Његош, као сметње српском уједињењу. Међу црнорукцима је идеја о ликвидацији краља Николе (или како су га они називали – „песника“) постојала и од раније, и она је заиста разматрана током рата. (Храбак, 1973: 3) По неким подацима чланови „Црне руке“ размишљали су и о убиству начелника штаба црногорске Врховне команде сердара Јанка Вукотића.

Током 1915. и Централне силе и силе Антанте водиле су интензивне преговоре са дотад неутралном Бугарском. Та земља је била важна за обе зарађене стране јер се сматрало да ко њу буде придобио, имаће и контролу над Балканским полуострвом. И једни и други су, у замену за савезништво, Бугарима нудили делове српске државне територије. Они су се одлучили за примамљивију понуду Централних сила, које су им поред Македоније обећале и део Србије до Мораве. Српска влада је упозоравала своје савезнике на овакву одлуку Бугарске и на могуће катастрофалне последице, али су они били уверени да ће ипак придобити Бугаре на своју страну. Врховна команда и њен начелник војвода Путник су предлагали превентивни напад на Бугарску док још није извршила мобилизацију. Сличну идеју и намеру довођења на власт у Софију умереног политичара Стамболијског имали су и црнорукци. (Казимировић, 1997: 660) Међутим, влада је одбацила такав план, верујући обећањима савезника да ће, у случају напада на Србију, притећи у помоћ јединицама из Солуна.

Октобра 1915. јаке аустроугарске и немачке снаге под командом фелдмаршала Макензена почеле су офанзиву преко Дунава. Истовремено је и бугарска војска извршила напад на Србију и

убрзо избила у долину Вардара, пресекавши тако једину везу Србије са савезничком базом у Солуну. Притиснута много јачим непријатељем, а без обећане помоћи, српска војска је морала да се под борбом повлачи све док се крајем новембра није нашла на последњем слободном делу државне територије – Косову. Војска је била у врло тешком моралном и материјалном стању, па су војвода Мишић и стари краљ Петар предлагали да се последњи пут покуша контраофанзива, а ако она не успе, да се капитулира. Међутим, регент Александар и Никола Пашић су одлучили да се војска и велики број избеглица повуче преко Албаније до Јадранског мора и евакуише у неку савезничку земљу, одакле ће наставити борбу против непријатеља. Повлачење преко Албаније у зимским условима и неблаговремена помоћ савезника, стајале су српску војску огромног броја жртава. Остаци војске и избеглице евакуисани су првих месеци 1916. на грчко острво Крф ради опоравка.

Током ових тешких дана, пуковник Драгутин Димитријевић је био на положају начелника штаба новостворене Тимочке војске. Она је служила као заштитница при повлачењу, и Апис је био последњи официр српске војске који је из Албаније прешао на Крф. (Мекензи, 1996: 174) У току хаоса који је владао приликом повлачења, црнорукци су успели да из Нишког затвора изведу Радета Малобабића (који је на самом почетку рата ухапшен под оптужбом да је шпијун). Велики губитак за организацију „Уједињење или смрт!“ представљала је погибија Воје Танкосића крајем 1915. Још већи ударац за црнорукце је била смена њима блиског начелника штаба Врховне команде Путника, која је изведена пред повлачење преко Албаније. За време повлачења, Милан Гр. Миловановић је покушао да преузме „на чување“ српску државну благајну са преко 50 милиона динара. Новац је вероватно требао да заврши у каси организације „Уједињење или смрт!“, али су га државни службеници, који су га пратили, спасли поверивши га британској морнарици. (Храбак, 1973: 15) За то време у свом штабу у Драчу Апис је окупљао истомишљенике и агитовао против владе, а такву делатност је наставио и по преласку на Крф.

Припрема за обрачун

Завршна фаза дугогодишњег сукоба „Црне руке” и радикала отпочела је после пребацивања српске војске на Крф. Црнорукци су сматрали да су прилике изузетно повољне за остварење њиховог циља – обарања Пашићеве владе. Влада се налазила у туђој земљи, окружена војском која ју је кривила за пропаст Србије 1915. Стога су Апис и његови следбеници отпочели широку акцију на Крфу – окупљају своје истомисљенике и врбују нове међу официрима, јавно критикујући владу. Око Аписа су поново почели да се окупљају опозициони прваци. Сличну акцију је међу српским избеглицама у Француској водио црнорукац пуковник Владимир Туцовић.

Црнорукци су на Крфу чак створили и сопствену оружану јединицу од петнаестак босанских добровољаца, који су били ван осталих редовних формација српске војске. Њима је командовао један од најближих Аписових сарадника мајор Љуба Вуловић, који их је спремао за извршавање „специјалних задатака”. Априла 1916. добровољци Мухамед Мехмедбашић и Владета Билбија послати су у Атину да убију пренемачки расположеног грчког краља Константина, али нису били у могућности да тај наум остваре. Истовремено је Мустафа Голубић отишао у Швајцарску да организује атентат на немачког цара Вилхелма, а планирано је и убиство бугарског краља Фердинанда. (Храбак, 1973: 5)

Поред владе и „Црне руке”, постојао је и трећи, најзначајнији центар моћи – регент који се ослањао на „Белу руку”, официрску групацију на челу са Петром Живковићем. Александар је био незадовољан и Пашићем и Аписом, сматрајући их објекту ограничењем своје власти. У прво време изгледало је да ће се регент споразумети са „Црном руком” у циљу рушења радикалске владе. Акцију у том правцу су водиле угледне нестраначке личности Слободан Јовановић и Светолик Јакшић. Њихова замишљао је била обарање Пашића и стварање једне ванпарламентарне владе, на коју би велики утицај имао Апис. (Глигоријевић, 1996: 271) Но, ова идеја се није остварила, због неповерења обе стране. Апис је одбијао такву комбинацију као недемократску, надајући

се да ће постићи долазак на власт својих фаворита – самосталаца. Изгледа да је Апис овде преценио своју снагу и одбио руку помирења коју му је пружао Александар. Чак је и одбио позив који му је регент упутио да га посети, што је можда одлучујуће допринело да се сујетни Александар определи за савез са Пашићем против њега. Сигурно је да је на овакав преокрет код регента утицао и велики страх који је имао од Аписа, као и подршка коју су савезници пружали Пашићу.

Да су црнорукци у немилости режима, видело се и априла 1916. приликом реорганизације српске војске на Крфу. Официри за које се сумњало да су блиски Апису ускраћени су за одговарајуће команде. Приликом транспорта трупа за Солунски фронт, они су раштркани по разним јединицама и штабовима, те су и на тај начин ослабљени. Том приликом пуковник Апис је постављен за начелника штаба Треће армије и на том положају је остао до хапшења. Његове колеге су сведочили да се показао као врло савестан и да се веома залагао, нарочито приликом борби за Кајмакчалан.

Повлачењем из своје земље, српска војска је остала без резерви у људству. Да би се оне створиле, одлучено је да се од аустроугарских војника српске и других словенских народности, који су се налазили у руском заробљеништву, формирају добровољачке јединице. По питању добровољаца у Русији се још од 1914. највише ангажовао руски официр Душан Семиз, Херцеговац и Аписов човек. (Поповић, 1994: 261) На Крфу је избио сукоб између „Црне руке” и „Беле руке” око тога чији ће чланови – официри ићи у Русију да организују добровољце. Фаворити „Црне руке” Велимир Вемић и Дамњан Поповић нису прихваћени – за команданта и начелника штаба Прве српске добровољачке дивизије (формиране маја 1916) одређени су Стеван Хацић, односно Јован Максимовић, познати противници црнорукаца. Но, успели су да у командни кадар дивизије убаци неколицину својих људи. Они су овом питању придавали велики значај, јер су сматрали да ће добровољци (који су се од ступања Румуније у рат августа 1916. борили на фронту у Добруци) пре стићи у отаџбину него трупе са Солунског фронта. Тада би они, уколико би командовали добровољцима, могли да преузму власт у Србији пре доласка вла-

де и регента. За време и после суђења Апису и његовој групи у Солуну 1917, Душан Семиз и црнорукци – официри у добровољачким јединицама водили су кампању у руској и европској јавности против српског режима. И они ће, због такве делатности, бити осуђени у одсуству од стране српског Војног суда.

Септембра 1916. почела је велика савезничка офанзива на Солунском фронту која је трајала три месеца. Нарочито се истакла српска војска, која је овладала стратешки врло важним врхом Кајмакчаланана и омогућила заузимање Битоља, као првог ослобођеног дела Србије. Истовремено су почеле и завршне припреме „Солунског режима” за дефинитиван обрачун са Аписом и његовом групом. Успеси које је на почетку офанзиве постизала српска војска, пружали су прилику да се обрачун изведе а да се избегне осуда од стране савезника.

Такође, изгледало је да се приближава крај рата па су властодршци мислили да је то последња шанса да се реше „Црне руке”. (Мекензи, 1996: 226) По свему судећи, црнорукци су заиста мислили да по повратку у Србију оборе режим, а то су и јавно говорили. Упућивали су тешке увреде и претње на рачун регента и владе. Чак су причали да ће приликом завршне офанзиве, код Солуна поставити „капију од сабаља” кроз коју неће пропустити своје противнике.

У склопу завршних припрема за процес, официри блиски Апису су стављени под пристомотру, а неки се и смењују под изговором неспособности. Скупљале су се оптужбе, докази и сведоци који ће бити искоришћени против „Црне руке”. На овом послу највише су се ангажовали белорукци и агенти Љубе Јовановића – Патка, министра унутрашњих дела. Такође, уништена је и војна снага организације „Уједињење или смрт!”. Током битке за Кајмакчалан четнички одред Војина Поповића је десеткован, а сам војвода Вук је погинуо.

У све ове припреме су били укључени и регент Александар и Никола Пашић, који су били у сталној комуникацији по том питању. Нејасна је улога ове две личности у припремању Солунског процеса. Александар је био присталица примене радикалних решења против Аписа и његове групе. У томе је имао подршку „Беле руке”, чија улога такође није разјашњена (да ли су они од-

лучујуће утицали на регента или су били само његово оруђе?). Насупрот Александру, Пашић је наизглед био за умереније решење. Тако је влада одбила захтев регента да се уведу преки суд за официре у Солуну, али су чланови редовног војног суда замењени противницима „Црне руке”. Пошто је сакупила доказе о противустановном деловању Аписа и његове организације, влада је предлагала њихово пензионисање али је регент инсистирао на суђењу. Октобра 1916, влада је намеравала да Аписа пошаље у Брисел или Рим као војног аташеа. Пред само Аписово хапшење, Пашић је тражио од Врховне команде да му се он стави на располагање ради једне важне мисије. Међутим, пуковник Драгутин Димитријевић је у том тренутку већ био ухапшен. Остало је отворено питање да ли је Пашић све то предузимао да би спасао Аписа или да би одговорност за његову судбину са себе пребацио на регента Александра ?

Солунски процес

После вишемесечних припрема, „Солунски режим” је децембра 1916. отпочео поступак против Аписа и „Црне руке”. Министар унутрашњих дела Љуба Јовановић је 12. децембра послао министру војном Божићу један акт, тзв. Президијал, у коме га обавештава да је на основу неких заплених докумената сазнао да је пуковник Драгутин Димитријевић са својим истомишљеницима планирао преврат и убиство Николе Пашића. Истовремено је затражио да војни органи предузму одговарајуће мере против наведених лица. Министар војни је 13. децембра Президијал проследио начелнику штаба Врховне команде ђенералу Петру Бојовићу, који је наложио начелнику правног одељења Врховне команде пуковнику Гојку Павловићу да провери оптужбе. Већ сутрадан, 14. децембра, пуковник Павловић је реферисао Бојовићу да је проверио наводе Президијала и закључио да су они тачни. Врховна команда је одмах издала налог за хапшење. По овако брзом и координираном деловању надлежних органа, намеће се закључак да је цео поступак био унапред договорен. (Мекензи, 1998: 75)

Пуковник Апис је ухапшен 15. децембра 1916. у селу Воштарани. Код њега су пронађени устав и пословник организације

„Уједињење или смрт!“, као и списак чланова њене централне управе. Ова документа и нека писма која су такође заплена била су на суђењу искоришћена као главни докази о превратничким намерама „Црне руке“. Поставља се питање зашто Апис, који је упозоравао да се нешто спрема против њега, није уништио та документа (што су му много замерали остали оптужени на Солунском процесу, који су и ухапшени на основу списка који је Апис чувао). Највероватније да је мислио да ће та документа да му помогну у случају суђења, јер су доказивала патриотску оријентацију његове организације. (Мекензи, 1998: 79)

Према списку чланова Врховне централне управе, пронађеном код Аписа, ухапшени су: пуковник Милан Гр. Миловановић, пуковник Чедомир Поповић, потпуковник Велимир Вемић, вицеконзул Србије у Атини Богдан Раденковић, пуковник Владимир Туцовић, мајор Љубомир Вуловић, ђенерал Дамњан Поповић, пуковник Радоје Лазић и потпуковник Витомир Цветковић (који је убрзо умро). Сви они су били смештени у самице српског војног затвора у Солуну где су чекали на суђење. Код Велимира Вемића је пронађен списак са десетак имена чланова организације. Ти официри, као и десетине других за које се сумњало да су блиски Апису, разрешени су дужности, пензионисани или интернирани у северну Африку. Влада је наредила да се међу државним службеницима спроведе истрага и анкета о припадности или везама са Аписовом организацијом. Врховна команда је издала саопштење у којем је објаснила да су ухапшени официри припремали рушење поретка. Сви ови кораци су предузети из бојазни да не дође до неког покрета у војсци због хапшења Аписа и осталих, али ни за време ни после суђења нису примећене никакве негативне реакције међу војницима.

Ни на домаћем ни на међународном плану Аписово хапшење није изазвало никакво узбуђење. Аписови пријатељи самосталци нису уопште реаговали на тај чин. Стари краљ Петар се био потпуно повукао из политичког живота и није ни био упознат са припремањем процеса. Савезничке владе и команда у Солуну сматрале су аферу са Аписом унутрашњим питањем Србије, једино су се бојали како ће се она одразити на морал српске војске. Регент и Пашић су савезницима и домаћој јавности представљали

да је ухапшена група хтела да сруши демократски систем у Србији и да склопи сепаратни мир са Централним силама.

После тромесечног истражног поступка, коначно је 2. априла 1917. подношењем оптужнице Нижем суду за офицере, којем је председавао велики Аписов непријатељ, пуковник Петар Мишић, отпочео Солунски процес, Ухапшена десеторица црнорукаца оптужени су због припадања тајној превратничкој организацији која је планирала да побуну у војсци свргне постојећи парламентарни поредак и династију Карађорђевића, које би заменила диктатура олигархије од 10 до 15 људи. Такође су оптужени да су припремали убиства Николе Пашића и регента Александра. Неки од официра су и посебно оптужени за разне кривице, нарочито Љуба Вуловић. (Мекензи, 1998: 100 – 104) А 9. априла је прочитана и друга оптужница, по којој су пуковник Драгутин Димитријевић и мајор Љубомир Вуловић припремали атентат на регента Александра код села Острова септембра 1916, за чије су наводно извршење оптужени Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић.

Прва оптужница заснивала се на запленим документима и великом броју сведока. По њој, „Црна рука“ је окривљена да је организација терористичког и превратничког карактера, за шта су као доказ узимане поједине одредбе њеног устава и пословника. На основу пронађене преписке оптуживани су за покушај пуча у Македонији током „мајске кризе“ 1914. Сведоци су их окривљавали за превратничку делатност на Крфу и у Солуну 1916. Сведок Незир Хациналић, добровољац, тврдио је да је био унајмљен да убије Пашића, а да је добровољац Бошко Арежина требао да убије регента. По овој првој оптужници, црнорукцима су приписиване и разне пљачке, убиства итд.

За разлику од прве, која се односила на све оптужене и практично на целу организацију „Уједињење или смрт!“, друга оптужница је била знатно ужа али и тежа. (Казимировић, 1997: 736) Она је теретила четворицу оптужених за конкретан покушај убиства регента Александра. Она је оптуживала Малобабића да је дана 11. септембра 1916. око 17 сати на путу код села Острова испалио два хица из пушке на аутомобил у ком се возио регент. Као саучесник био је оптужен Мехмедбашић, добровољац и учесник у Сарајевском атентату. Оптужба се заснивала на исказима двојице

сведока који су се иначе налазили на издржавању затворске казне због убиства једног човека (по окончању Солунског процеса су ослобођени). При давању исказа пред судом и суочавању са оптуженима, њих двојица су били врло несигурни и често су давали контрадикторне изјаве. Појављивали су се још неки сведоци који су тврдили да су зих дана виђали оптужене у друштву Аписа и Вуловића. Као доказ коришћен је и извештај са увиђаја који је на лицу места извршен тек пола године после наводног атентата, као и изјаве пуковника Павла Јуришића и возача који су се тај дан возили са регентом (сведочили су да су само чули неке пуцње).

У први мах на те пуцње нико није обраћао пажњу, мислило се да су случајни (Драшкић, 1990: 185) Тек за потребе Солунског процеса полиција је од њих исконструисала атентат. Докази за то су очигледни, почев од различитих датума који су се појављивали као дан атентата, преко начина извршења (са стотинак метара на аутомобил у покрету), до проблематичних сведока. Атентат је измишљен највероватније зато што се видело да по првој оптужници Апис не може добити најстрожу казну. Мајсторски је уклопљен догађај на путу за Острово са чињеницом да је Малобабић баш тај дан боравио у том селу, бавећи се трговином. Оптужби је ишло на руку и Малобабићево држање на суду, где је давао конфузне изјаве и чак признао да му је Апис наговестио неки „тајни задатак“.

Ни држање осталих оптужених није било на висини. Изјављивали су како су знали само за заграничну активност своје организације, коју су омаловажавали и представљали неозбиљном. Одговорност за њено уплитање у политику су пребацивали на Аписа. И он сам се врло слабо бранио. Оповргавао је кривице за које је био оптужен, али је признао да се мешао у унутрашњеполитичке прилике, нарочито током „мајске кризе“ 1914, али као појединац а не у име организације „Уједињење или смрт!“. За њу је тврдио да је била патриотска а не превратничка и да се угасила после балканских ратова. Међутим, пуковник Апис је пропуштао да изнесе многе аргументе у своју корист. Разлог за то је било уверење да ће он и остали бити ослобођени или осуђени на благе казне. То му је обећао Петар Живковић, уколико у исказима не буде помињао регента и заграничну делатност, тобоже због ви-

ших државних интереса. (Казимировић, 1997: 718) Иначе, Живковић је током суђења редовно извештавао регента о држању и изјавама оптужених.

Солунски процес је и са правне тачке гледишта имао много неправилности. Пре свега, пуковник Мишић није могао бити председник суда јер је по професији био активни официр, а не правник. Он је процес водио самовољно, оптужени нису могли да ангажују адвокате које су хтели а није саслушан ни један сведок одбране. (Живановић, 1955: 164) Сведоци оптужбе су били људи врло сумњивог моралног кредибилитета (Василије Трбић, Пуниша Рачић, Милан Цигановић и др.), а бити сведок на Солунском процесу значило је избећи фронт или казну за почињено кривично дело. Полиција је у судницу као публику довела своје агенте и олош, који је галамио и вређао оптужене.

У таквим условима, Нижи суд за официре је 23. маја 1917. донео пресуду по којој су сви оптужени проглашени кривим и то за припремање преврата и покушај убиства регента. Оптужени Драгутин Димитријевић, Милан Гр. Миловановић, Радоје Лазић, Чедомир Поповић, Владимир Туцовић, Велимир Вемић, Богдан Раденковић, Љубомир Вуловић и Раде Малобабић осуђени су на смртну казну, док су Дамњан Поповић и Мухамед Мехмедбашић добили по 15 година затвора. После жалби које су осуђени поднели, Виши војни суд је Поповићу и Раденковићу казне преиначио на 20 година затвора, а Дамњану Поповићу повећао за 5 година. Том приликом судија Бранко Гаталовић је издвојио мишљење, што му је после донело отказ и мноштво непријатности. Пресуда је била неисправна са правног становишта, јер се по тада важећем закону ниједно лице не може осудити на смрт, осим ако је признало кривицу или постоје два очевица која га оптужују, што није био случај. (Јовановић, 1991: 323)

Овако строга пресуда изазвала је протесте и на домаћем и на међународном плану. Сматрало се да ће стрељање истакнутих официра негативно деловати на морал војске и углед Србије у свету. У знак протеста министри Драшкивић, Давидовић и Маринковић су поднели оставке, после чега је Пашић формирао хомогену радикалску владу. За помиловање осуђених су код регента интервенисали принц Ђорђе, Југословенски одбор, руска Прив-

ремена влада и Британци. Но, он је једино пристао (на Пашићев предлог) да на дугогодишње затворске казне помилује све сем Аписа, Вуловића и Малобабића. Њих тројица, и поред покајничког писма које је Апис упутио Александру, морали су да умру. Стрељани су у зору 26. јуна у Микри, недалеко од Солуна.

Сасвим је очигледно да је Солунски процес био монтиран. Због измишљених оптужби и великих неправилности у његовом спровођењу, често је био квалификован и као „судско убиство“. Разлози за његово покретање били су унутрашњеполитичке природе. Јасно је да црнорукци нису планирали убиство регента и преврат септембра 1916, како су оптужени. Никакав преврат није могла да изврши група официра расута по разним јединицама на линији фронта, у туђој земљи и у присуству савезничких трупа. Међутим, режим се са правом бојао да се питање превласти не постави по повратку у ослобођену Србију. Зато је превентивно повео Солунски процес, како би неутралисао опасног и бескрупулозног противника – Аписа и његову „Црну руку“.

Одлука да се Апис неизоставно мора ликвидирати имала је дубљу позадину. Наиме, у то време силе Антанте су отпочеле тајне преговоре о сепаратном миру са новим аустроугарским царем Карлом, који је важио за поборника политике мира. У име Антанте, преговоре је са Карлом водио његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једно од спорних тачака било је и питање Србије. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у склопу југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле. (Казимировић, 1997: 742 – 744)

Српски режим је наслутио или сазнао за те преговоре, па је дошао на идеју да Солунски процес искористи да обезбеди свој опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по доношењу друге оптужнице, Апис је суду поднео тајни рапорт о Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут пошто он обзнани своје заслуге, јер нико неће смести да осуди убицу Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. У

сваком случају, Аписов рапорт је добро дошао власти у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Пашић је сматрао да ће се Аустроугарска, када јој се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што је организатор атентата погубљен, и да неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци.

После процеса и Стојан Протић је потврдио да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа“, а сам регент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога“. Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању смртне пресуде, он је постао свестан тога и то је и рекао затворским чуварима. А у својој „Последњој вољи“ записао је следеће редове: „И ако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол, који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди, ради добра Србије, радо оног добра Србије и Српског народа, коме сам ја био посветио цео свој живот“ (Живановић, 1955: 564)

Литература:

- Батаковић, Душан (1997), *Изазови парламентарној демократији – Никола Пашић, радикали и „Црна рука“*, зборник радова „Никола Пашић – живот и дело“, Београд,
- Васић, Драгиша (1925), *Деветстотрећа*, Београд,
- Глигоријевић, Бранислав (1996), *Краљ Александар Карађорђевић*, Београд,
- Дедијер, Владимир (1966), *Сарајево 1914*, Београд,
- Драшкић, Панта (1990), *Моји мемоари*, Београд,
- Екмечић, Милорад (1989), *Стварање Југославије 1790 – 1918*, књига 2, Београд,
- Живановић, Милан (1955), *Пуковник Апис - Солунски процес 1917*, Београд,

Живојиновић, Драгољуб (1990), *Краљ Петар 1. Карађорђевић – живот и дело*, Београд,
 Јовановић, Слободан (1991), *Из историје и књижевности*, Београд,
 Казимировић, Васа (1997), *Црна рука*, Крагујевац,
 Карађорђевић, Ђорђе (1969), *Истина о моме животу*, Београд,
 Мекензи, Дејвид (1996), *Апис*, Горњи Милановац,
 Мекензи, Дејвид (1998), *Солунски процес*, Београд,
 Прибићевић, Светозар (1953), *Диктатура краља Александра*, Београд,
 Трбић, Василије (1996), *Мемоари*, Београд,
 Ђоровић, Владимир (1992), *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Београд,
 Храбак, Богумил (1973), *Делатност припадника организације „Уједињење или смрт“ у Првом светском рату*, Краљево.

Summary: The organization „Unity or Death”, better known as the „Black Hand”, founded in 1911, was the most typical follower of the idea that the army should be the main power of full filling the national goals. Pasic and the radicals were constantly suppressing pretorian aspirations of the army, trying to force it by different measures to fit into constitutional rights, in the period before the breaking out of the First world war. Prime minister Pasic and Regent Aleksandar Karadjordjevic decided on Corfu that the „Black Hand” must be destroyed as a threat to their exile regime, an obstacle to a possible separate peace with Austria – Hungary, and a threat to civil rule in postwar Serbia. At the end of the Salonika Trial in 1917, Apis as the leader of the „Black Hand” was sentenced to death, and the organization was destroyed.

Key words: Colonel Apis, the „Black Hand”, First world war, Serbia, the army